

SZMEREKA NELJA

A halál rítusainak maradványai Valentyin Raszputyin Végnapok című regényében

Összefoglalás ♦ *Korunk társadalmára jellemző az a törekvés, hogy teljes életet éljünk, ami állandó aktivitást, munkaképességet jelent. Olyannyira e szemlélet szerint élünk, hogy megfélelkezünk azokról, akik nem képesek úgy teljesíteni, mint az elénk példaképnek állított pontos, határozott, jó megjelenésű ember. Megtanultunk egyedül élni, mert így sokkal hatékonyabban tudjuk teljesíteni a velünk szemben támasztott elvárásokat, és talán csak az élet végén döbbenünk rá arra, mennyire magányosak vagyunk. A haldokló magányossága megoldhatatlannak látszik Valentyin Raszputyin Végnapok című regényében, ahol hiába igyekeznek a főszereplőt elkísérni végső útjára, egyedül kell elhagynia ezt a világot. A haldoklás és a búcsúzás különböző rítusai már csak maradványaikban vannak jelen, eredeti funkciójuk ezáltal elvész.*

Az elmúlt évtizedek találmányainak, tudományos újításainak, felfedezéseinek hála a 21. század elejére képesek vagyunk azt hinni, hogy a halhatatlanság nem a képzelet szüleménye többé, és életünk végéig teljes életet élhetünk. A teljes élet az állandó aktivitást, a fiatalos lendületet, a szépséget jelenti számunkra, azt, hogy nem szorulunk rá mások segítségére, a problémáinkat egyedül is meg tudjuk oldani, bármit is hoz az élet, szembe merünk nézni vele. Megfelelő életmóddal, állandó testedzéssel, pozitív hozzáállással semmi sem jelenthet akadályt. Megtanultunk egyedül élni a társadalomban, mert rájöttünk, hogy így sokkal többre vagyunk képesek, hatékonyabban tudjuk elvégezni feladatainkat. Az olyan dolgok, amelyek eddig a létfenntartásunkat jelentették, mint például a földművelés, állattartás, halászat, fizikai munka szabadidős tevékenységgé váltak, melybe időt és nem kevés pénzt fektetünk, hiszen az eszközök beszerzésére most már komoly cégek alapozzák üzleteiket, nem beszélve arról, hogy az ehhez szükséges tudást ma már könyvekből, tanfolyamokon, oktató filmekből sajátítjuk el. A tevékeny, idejét hasznos munkával töltő ember áll előttünk példaképként, aki pontos, határozott, jó megjelenésű, az álláshirdetések szerint az ilyen emberekre van szüksége a társadalomnak. Szinte már nincs is olyan ember, akinek ne lenne határidőnaplója, melyben

közel percre pontosan feljegyezi, mikor mi a feladata. Az idő új értelmet nyert, értékesebbé vált; a reggeli „még öt perc” jelenti a pihenést, a „csak bekapok valamit” az étkezést, a hétvégi bevásárlások a családi együttlétet.

Polcz Alaine: *Ideje a meghalásnak* című könyvében ezt írja: „A történelmi gondolkodás, a tudományos haladásba vetett hit és a technikai fejlődés mítosza mintha elfelhőznék azt az egyszerű tényt, hogy mindannyian meghalunk. Olyannyira, hogy – némi iróniával – azt is mondhatnánk, manapság nem csak meghalni nem divatos dolog; már öregnek lenni sem sikk. A film, a televízió és a színes képeslapok vagy a reklámok azt a hatást keltik, mintha a Földön élő emberek többsége szép és fiatal lenne.” (Polcz, 2001: 43) A halált, az elmúlást emiatt eltávolítjuk magunktól, mert nem illik bele a világról alkotott képünkbe. Az élet azért élet, mert minden eleven, életerős benne, az öregség, a betegség, a gyengeség pedig már nem tartozik az élethez. Ha pedig biztosan tudjuk, hogy valaminek a létezése hamarosan véget ér, akkor már felesleges foglalkozni vele, hiszen ezzel az aktív élettől vesszük el az energiát. Minek foglakozunk az idős nagyszülőkel, ha a gyerekekre sem jut elég idő? Minek tegyük ki a gyereket annak, hogy a nagyszülő esetleg akkor hal meg, ha a gyerek egyedül van otthon vele? Minek tapasztalja meg az élet árnyoldalát ilyen hamar? A szülők valahogy úgy érzik, hogy mindenhatók, rendelkeznek élet és halál felett, hiszen az ő akaratukból született meg gyermekük, és kötelességüknek érzik, hogy felkészítsék az életre, és megóvják minden rossztól, ugyanakkor saját szüleiket idősek otthonába adhatják, ahol majd „szakszerű” ellátásban részesítik őket. Mindenkinek a legjobbat. Ám mi van azokkal, akik kívül esnek idealizált világunkon? Nos, azok nem mi vagyunk.

Miért van szükség a hagyományokra? Miért van szükség arra, hogy legyenek rítusaink az elmúlás elfogadására? Folyamatosan látjuk, hogy minden változik körülöttünk, és ezt nem csak elfogadjuk, de természetesnek vesszük. Természetes számunkra az, ha valaki elveszti a munkahelyét, és ezzel a családjá bizonytalan helyzetbe kerül, természetes, ha valaki elveszti a házáat, ha elhagyja a szerelme, ha nem tudja fizetni az autója részleteit, és emiatt elveszik tőle a járművet. Állandóan lépést kell tartani a változásokkal, és olyan alapvető tevékenységekre sem jut már idő és energia, mint a gyerekvállalás. Hol van helye ilyenkor a halálra való felkészülésnek, ha az élettel is alig boldogulunk? Sokkal jobb, ha a halál egyszerűen, csendben jön el, a hozzátartozók pedig egyszerűen, csendben engedik el szerettüket, olyanná téve a temetést, hogy mindenki jól érezze magát rajta. Az életnek lassan minden színterén arra törekszünk, hogy minél több élményt gyűjtsünk be, hiszen olyan kevés idő jut a kikapcsolódásra, miért töltsük a temetésre kivett szabadnapot szomorkodással? Az elhunyt sem szeretné, ha fájdalmas könnyeket ejtenénk utána. Az effajta hozzáállás voltaképpen

keresztényi is, bár egyáltalán nem látszik annak, mert a gyászolók elfogadják, hogy a halál nem az élet vége, bár legtöbbször ezt nem így élik meg. A haldokló valamilyen szinten már halott, hiszen elszigetelődik a társadalomtól, látogatása időt és energiát vesz igénybe, ráadásul teljesen értelmetlen, mert hasznot már nem remélhetünk tőle. Arra törekszünk, hogy elkerüljük a fájdalmat, akár testi, akár lelki fájdalomról legyen is szó. Ha látjuk szeretteink szenvedését, azt is látjuk, hogy nem tudunk segíteni, de nem gondolunk bele abba, hogy a szenvedés enyhítése is mennyit segíthet.

A temetés, az elengedés nem csak akkor fontos, ha olyan embert veszítünk el, akit nagyon szerettünk. Az élet méltóságának megtartásához az is hozzá tartozik, hogy tudjunk búcsúzni és búszúztatni, így válik teljessé az együtt töltött idő. A különböző rítusok ezt segítik elő, kérdés azonban, mennyire vannak ezek a rítusok jelen a mostani életvitelünkben, hogyan alakultak a századok során, és hogyan az elmúlt néhány évtized alatt?

A pusztulás és az elmúlás problémája Valentyin Raszputyin (1937-) számos művében is megjelenik. Raszputyin arra is rávilágít, hogy milyen felkészületlenek és tudatlanok vagyunk, ha a halálról van szó. Elbeszéléseiben gyakori téma az élet és a halál egymás mellé helyezése. Ezeket nem állítja szembe, sőt gyakran a kettő egymásba fonódik, egyszerre van jelen az egyes ember létezésében. Elbeszéléseinek fő színtere a falu, melynek lakói elzárva, de nem elszigetelve élik hétköznapijait. Életük szorosan összekapcsolódik a természettel, amelynek minden sajátossága és törvénye alakítja az emberi társadalom normáit is. Raszputyin nem állítja szembe a falu és a város közösségét sem, nem mond ítéletet a gépesített társadalom felett. Műveiben a nosztalgianál sokkal nagyobb szerep jut az aggodalomnak a fölött, *„hogyan ebben a világban, amelyben egyre jobban eluralkodik a technika, elvesznek bizonyos ősi értékek, az emberi magatartásnak olyan sok-sok évszázad alatt kialakult normái, amelyek méltóságát adják és megőrzik.”* (Galvács Adél, 1970)

A Végnapok című regény egy öregasszony lassú haldoklását kíséri nyomon, aki kezdettől fogva türelmesen várja a halált. Gyermekai közül már csak egy fia lakik vele, annak családja gondozza az idős asszonyt. Önmagának is terhére van, mert már csak feküdni tud, sem öröme, sem bánata nem maradt, érzi, hogy felesleges. A „modern” társadalom, a falu, a felcsernő, akinek injekció újra meg újra visszahozzák az asszonyt az életbe, nem hagyja magától elmenni, és igyekszik meghosszabbítani az életét. Az asszony a kemence mellett *„mozdulatlanul, dermedten feküdt – az élet végén, a halál elején.”* (Raszputyin, 1970: 8) A kemence a szláv mitológia szerint a házban központi szerepet tölt be, ugyanakkor egyfajta határ is. Mint a ház központja, vele kapcsolatos a népi orvoslás, benne válik a természet

ajándéka kulturális terméké, a füst pedig felszáll az egekig, utat nyitva ezzel az emberi és a transzcendens világ közt.

Az idős asszony jelen lévő gyerekei nem tudják hogyan viszonyuljanak a kialakult helyzethez. Varvara és Mihail az egyetlenek, akik valamiképp még őrzik a falusi szokásokat, még ha kissé eltorzítva is. Varvara már akkor megsiratta anyját, amikor az még élt, és félt a közelébe menni, főleg akkor, amikor halottnak hitte. Nincs pontosan tisztában a szokásokkal, de biztos, ami biztos alapon igyekszik mindent betartani. Amikor testvéreivel a találkozásra isznak, megkérdezi, szabad-e ilyenkor koccintani. Mihail oldja meg a kérdést azzal, hogy nem halotti toron vannak. Az asszony mellett lámpást gyújtottak éjszakára, mint ahogy egy halott mellett gyertyát szokás. A testvérek találkozása nem örömteli, szeretetteljes együttlét, együtt várják anyjuk halálát, s közben kénytelenek valahogy eltölteni az időt. Régi emlékeket idéznek fel, és folyamatosan ellenőrzik, él-e még az asszony. Érződik, hogy valahol mindannyian várják már a halál eljövetelét, és ez a várakozás kínos számukra. Nem törekszenek arra, hogy meghosszabítsák az asszony életét, nem próbálják meggyógyítani, kórházba szállítani, vagy esetleg utolsó napjait megkönnyíteni. Életben tartják, mert úgy érzik, ez a kötelességük, de nem adnak értelmet ennek a fennmaradt néhány napnak vagy órának. Olyanok ők mindannyian egymás számára, mintha már rég meghaltak volna. Úgy tűnik, maguk sem lelik örömeiket az életben, s ezért nem tudják megszépíteni anyjuk végnapjait sem.

A regényben Ljuszja a városi életmód képviselője. Az ő alakjára illik az olyasfajta halálhoz való viszony, amelyet Polcz Alaine ír le: „...a modern társadalom nem tud mit kezdeni a halálélménnyel, a halálra való készülődéssel. Eltávolítja, elkendőzi a problémát, és még a haldoklónak is hazudik.” (Polcz, 2001: 61) Ljuszja úgy érkezett a városból, hogy még egy fekete ruhája sem akadt a temetésre. A ruha számára külsőség, amit csak a falusiak kedvéért kíván felvenni, mert ez a szokás, és egyáltalán nem azért, mert ez a gyászát fejezi ki. Amikor Varvara elkéri tőle a ruhát egyik lányának, akkor Ljuszja odaadja, mint egy ajándékot, holott talán sosem találkozott unokahúgával vagy annak valamelyik testvéreivel. Számára ők olyanok, mintha nem is élnének, nem látogatja meg őket, nem is érdeklődik felőlük. Egyetlen vágya, hogy visszamehessen abba a közegbe, ahonnan jött; nem érzi otthon magát a szülőházában. Varvara azon kérdésére, hogy a temetésre varrja-e a ruhát, kérdéssel felel, amelyben ott van a halál gondolatának egyértelmű hátrítása: „Nem értem: feltétlenül muszáj ezt kérdezni?” (Raszputyin, 1970: 16) Ljuszja szavaiból az látszik, hogy a halált valamilyen tabunak tartja, amiről nem szabad beszélni, legalábbis olyan közvetlenül nem, mintha ez az élet rendje lenne. Amint lehetősége adódik rá, elhagyja a házat, még ha csak egy

rövid időre is. Nem érez a családja iránt semmit, pusztán az eszével tudja, hogy ez így nem helyes. Haragszik önmagára az effajta gondolatok miatt, és haragszik a rokonaira, mert nem tud úgy viselkedni az adott helyzetben, ahogy kell.

Ebből a szempontból vele ellentétes magatartást tanúsít Ilja. A férfi számára mintha a halál ugyanolyan hétköznapi esemény lenne, mint bármi más. A halál elkerülhetetlen és természetes velejárója az életnek, és ez vonatkozik az anyjára is. Amikor testvérei közlik vele, hogy az anyjuk még mindig él, hadd örüljön, mérges lesz, amiért ilyen apróságért felkeltették. Testvére, Mihail némi félelemmel néz szembe anyja halálával: „...*tudtuk, hogy nem él örökké. [...] Mintha elállta volna az utat a halál előtt, nem kellett félni.*” (Raszputyin, 1970: 33) Mihail az, aki a leginkább reménykedik anyja gyógyulásában, talán mert ő volt végig mellette, de az asszony állapotát és testvérei hozzáállását látva ő is kezdi elfogadni, hogy kár csodára várni. A két fivér beszélgetésében valahogy természetesen van jelen a közlő tragédia gondolata. Ki merik mondani, hogy igenis készülni kell rá, és ebben az egész családnak részt kell vennie, így például Ljusztjától a következő ürüggyel kérnek pénzt a halotti torra szánt italokra: „*Hadd adjon. Édeslánya ő is anyánknak, nem mostoha – nem rekesztheted ki. Még megsértődik.*” (Raszputyin, 1970: 29) A család részvétele a gyerekekkel ki is merül, mert az unokák közül csak Mihail kislánya van jelen, akinek ez a ház az otthona. Rajtuk kívül más nem jön, sem a rokonok, sem a szomszédok, sem az ismerősök közül. Mihail és a felesége abból a szempontból még kívánják is az asszony halálát, mert így talán hazajöhetne a fiúk.

A gyerekek pedig elborzadva állnak a halottas ágy mellett, nem tudják, mit tegyenek, csak várnak, és „megértették, hogy legfőbb feladatuk most a várakozás” (Raszputyin, 1970: 32). Valentyin Raszputyin nagyon részletesen ábrázolta a kialakult helyzetet: „*Álltak az anyjuk körül, nézték iszonyodva, nem tudták, mit gondoljanak, miben reménykedjenek, és ez az iszony egyáltalán nem hasonlított a korábbi félelmekre, amelyekben városi vagy falusi életükben részük volt. Mert ez minden eddiginél szörnyűbb volt, és a halál okozta. Úgy rémlett, a halál most valamennyiük arcát jól megjegyezte, és többé már nem felejtí el őket. Iszonyú volt még az is, hogy látniuk kellett, miként történik ez: egyszer majd ugyanez kell, hogy történjék velük is, és úgy érezték, ez már valóban az, és nem akarták látni, hogy ne gondoljanak rá folyton, de mégsem tudtak elmenni vagy félrefordulni. És még azért sem mehettek el onnan, mert ő, a halál, aki éppen az anyjukkal volt elfoglalva, megneheztelhetett volna emiatt, az ő figyelmét pedig egyikük sem akarta még egyszer magára vonni. Álltak hát, mozdulatlanul.*” (Raszputyin, 1970: 34) Ezekben a sorokban benne van felkészületlenségük, hiszen úgy tűnik, még sohasem láttak haldoklót, és nem is az indította meg őket elsősorban,

hogy ez a tulajdon anyjkkal történik, hanem a félelmük tört elő belőlük. Valószínűleg mindegy, hogy ki fekszik azon az ágyon, ugyanezt érezték volna. Félelmet a szenvedéstől, fájdalomtól és a magánytól, félelmet attól, hogy majd az ő gyerekeik is ugyanúgy bánnak majd velük, mint ahogy ők az anyjkkal. Félelmet a kiszolgáltatottságtól, hogy mások sajnálatára kell majd rábízniuk magukat, akik majd ugyanígy, tehetetlenül állnak az ágyuknál, és várják a haláltusa végét. A testvérek leragadnak a létezés hétköznapi szintjén, nem gondolnak a halálon túli életre, így nem is csoda, hogy így rettegnek.

Bizonyos dolgok csak a halál közeledtével mondatnak ki, így például az is, hogy mégiscsak jó ember lehetett az anya, hiszen az idő is helyrejött általa. A szeretet hiánya érződik a gyerekek minden szavából, akik valamiféle elégedettséget éreznek amiatt, hogy jelen lehetnek az utolsó percekben, ahogy illik, és ezzel kiérdemelték a megbocsátást. Csak a halálos ágy mellett érzik igazán, hogy ennek a nőnek ők a gyermekei, s csak akkor kezdik sajnálni, amikor már úgy hiszik, halott. Önmagukat pedig még ennél is jobban sajnálják, hiszen eltűnt az az akadály az útból, amely elválasztotta őket a haláltól. A haldoklónak mondhatni mindegy, mi történik vele, de az élőknek itt marad a fájdalom, amit magukkal kell hordozniuk.

Az öregasszony állapotának hirtelen javulása fordulatot hoz a történésekbe. Megváltozott a ház légköre: „...itt minden ismerős, minden meghitt volt, és – úgy érezték – minden pontosan az anyjuk másolata.” (Raszputyin, 1970: 53) A ház és a múlt csak az anyával együtt éledhetett újjá, csak így érezhették meg a testvérek, hogy valahol ez a hely még mindig az otthonuk. Ha az asszony meghal, akkor a ház elveszti azt a szerepet, amit addig betöltött, és pusztán egy épület marad. Érdekes lenne elgondolkodni azon, mitől otthon az otthon? Mihail számára egyértelműen a szülői ház maradt meg otthonnak, de őt is visszahúzta a múlt. Mintha az az otthon, amiben felnőtt, különbözne attól, amiben felnőttként él a saját családjával. A többiek egyértelműen a múltból merítenek, hiszen amióta kiszakadtak a családból, nem töltöttek elég időt a házban ahhoz, hogy részei legyenek ennek a másfajta rendszernek, ahol Mihail a házigazda és az ő felesége a háziasszony. Talán azért sem jöttek gyakrabban, mert érezték, hogy nekik már máshol van a helyük.

Az asszony kívánta a maga halálát, ahogy a gyerekek is. Senki sem akart a haldoklóval bajlódni, és boldogan fogadták, hogy ez a gond Mihail családjára maradt. Az anya szomorúan látta, hogy már senkinek sincs szüksége rá, hasznavehetetlen, mégsem tudott meghalni akkor, amikor mindannyian szerették volna. Pedig milyen szép lett volna, a gyerekek ki tudták volna kísérsni a temetőbe, ahogy illik, Varvara elénekelhette volna az anyjától a betegágy mellett tanult siratóéneket, és mindenki visszamehetett volna folytatni az életét azzal a tudattal, hogy

minden tőlük telhetőt megtettek! Az öregasszony egyetlen megmaradt feladatának is csak azt tekintette, ha szépen tud meghalni, és kellemes emlékeket hagy maga mögött. Nem így alakult, a gyerekek elutaztak, az előre kitervelt menetrend pedig felborult, az öregasszonynak éjjel, teljes magányban kellett elhagynia az élők világát.

A regényben már nem esik szó arról, hogyan temették el a halottat, a történet a halállal zárul. A temetéshez tartozó szokásoknak nincs jelentőségük, még a külsőségek is elvesztik szerepüket, hiszen nincs, aki gyászoljon. Pedig Raszputyinnál fontos a föld szerepe. Fontos, mint a tápláló anyaföld, amely – ugyancsak Galvács Adél szerint – „emlékezik, emlékeztet, vár, számon kér, és megvigasztal”. A föld önállóan létezik Raszputyin: *Tűz van!* című regényében, cselekszik és döntéseket hoz: „Ők, az eleven emberek rendelkeznek majd afelől, kit hova temessenek, de a földnek, az igazakat és a vétkeseket, a sajátjait és idegeneket hordozó földnek kell eldöntenie, saját törvény szerint megítélnie, kiből mi legyen ezután.” (Raszputyin, 1986: 147) A regény végén megérkezik a tavasz, amely újjáéleszti a természetet, másrészt a föld magába fogadja a holtakat. Születés és elmúlás egyszerre van jelen. Raszputyinnál nem úgy jelenik meg a halál, mint végső elmúlás, hanem mint átmenet egy másik létformába, amit maga is csak sejt, de biztos benne, hogy létezik. Nála az ember továbbél valamilyen más szférában, így Ivan Petrovics halálát is a következőképp írja le: „...nem keresi az otthonát többé, s most mindjárt eljut a ligeten túlra, és eltűnik mindörökre.” (Raszputyin, 1986: 149) A föld pedig „hallgat, tán várakozva, tán búszúztatva.” (Raszputyin, 1986: 149) Amikor az *Isten veled, Matyora* című regény főhőse, Darja kimegy a temetőbe, hogy meglátogassa fia sírját, nehezen bír felkelni, és egyből magyarázatot is talál magának: „Húz a föld, úgy húz [...] mint még soha” (Raszputyin, 1980: 194). Nem tud elszakadni tőle, nem tudja elhagyni a szigetet, ahol leélte életét, és bár tudja, hogy a sziget hamarosan elpusztul (elárasztják egy épülő gát miatt), mégsem képes elmenni onnan. A regényben a sziget lassan haldoklik, fokozatosan pusztítja az ember, amely a technikai fejlődést fontosabbnak tartja mindennél. Darja nem fél attól, hogy a szigettel együtt pusztul el, készül rá, nem csak lelkileg, de fizikailag is azzal, mint ahogy a halottat, ő a házat készíti fel a temetésre. Honnan tudhatta, hogy ezt kell tennie? Mintha a holtak üzenték volna neki. Az öregasszony pontosan tudja mi a feladata: meszet szerez, kitakarítja a házat, sietve dolgozik, nehogy ne bírja időben befejezni a munkát. Csak így tudja elengedni a szülőházat.* A halott

* „A halottat sem teszik a koporsóba anélkül, hogy megmosdatnák és a legjobb ruhájába öltöztetnék. Ez a szokás. Hát hogy lehetne enélkül átadni a halálnak a szülőházat, melyből apját, anyját, nagyanyját és nagyapját is a

búcsúztatáshoz szükséges tudást az ősei adták át neki, de a ház búcsúztatásához maga alkotta meg a szabályokat, amiket híven be is tartott. Úgy rendezte be az épületet, mintha ünnepre várakozna. Talán némi remény is bujkál ebben a tettében arra, hogy valamiképp megmenekülhetnek mind a ketten.

Valentyin Raszputyin: *Végnapok* című, 1970-ben megjelent regényében olyan problémát vázol fel előttünk, amely ma is aktuális számunkra. A halál kérdésével nem tudunk mit kezdeni, mert egyedül a hit adhat némi magyarázatot, illetve reményt arra, hogy az élet szenvedéseinek, a halál félelmetességének van értelme. Mindennek az értelmét keressük, azonban a halálét nem találjuk, ahogy a szenvedését sem, noha a születéssel és a boldogsággal meg tudunk barátkozni, elfogadjuk, valahogy magától értetődőnek tekintjük. A rítusok, szokások, ünnepek valamiféle szerkezetet adnak az élet folyamatának, a halállal kapcsolatos rítusok célja pedig kettős. Egyrészt lezárják ezt a folyamatot, elbocsátják a haldoklót, másrészt az élőket segítik a gyász feldolgozásában, és annak a tudatnak az elfogadásában, hogy mindez majdan velünk is megtörténik. Nem csak az élet elmúlásának van meghatározott menete, hanem sok egyébnek is, például van egy orosz szokás, amely szerint mielőtt valaki elutazik, minden jelenlévőnek le kell ülnie egy percre, hogy az utazónak szerencsés legyen az útja. A költözésnek ugyanúgy része az elhagyott ház rendbetétele, mint a csomagolás. Ha hosszú útra megyünk, fel kell készülni rá, a halált pedig gyakran hasonlítják utazáshoz, így érthető, hogy arra is készülni kell. A szép lezárás szebbé teheti az eltelt időt is, hiszen a gyerekek csak akkor lesznek ott a haldokló szülővel, ha olyan évek alatt kialakult kapcsolat van köztük, amely a nehézségek idején nem távolítja el a hozzátartozókat egymástól.

temetőbe kísérték, és amelyben kevés híján az egész életét ő maga is leélte? Hogy tagadhatná meg tőle ugyanazt a tisztességet? Mások tegyenek, amit akarnak, ő ésszel él.” (Raszputyin, 1980: 205)

IRODALOM

GALVÁCS ADÉL (1970): Utószó. In: RASZPUTYIN, VALENTIN: *Végnapok*. (Ford.: Galvács Adél) Debrecen, Európa Könyvkiadó

POLCZ ALAINE (2001): *Ideje a meghalásnak*. Budapest, Pont Kiadó

RASZPUTYIN, VALENTIN (1980): *Isten veled, Matyora*. (Ford.: Harsányi Éva) Budapest, Európa Könyvkiadó

RASZPUTYIN, VALENTIN (1986): *Tűz van!* (Ford.: Harsányi Éva) Budapest, Magvető Kiadó

RASZPUTYIN, VALENTIN (1970): *Végnapok*. (Ford.: Galvács Adél) Debrecen, Európa Könyvkiadó

Szmereka Nelja
egyetemi hallgató
Szegedi Tudományegyetem
e-mail: nelka@citromail.hu